

»O, måtte jeg vandre med faste skridt, så jeg holder dine vedtægter« (Salme 119,5)

Et tilbageblik

Engang imellem kan det være nyttigt at se lidt tilbage og lidt frem, især måske når man står ved en milepæl i livet. Det gælder imidlertid om at se rigtigt – og det gør man kun i Guds lys. Han kan bedømme, hvad der skete, Han alene kender fremtiden. I Hans lys skuer vi lys.

Ethvert menneske lever sin tid under en stadig påvirkning af den samfundsmæssige, den kirkelige og den kulturelle udvikling omkring ham – hans egen udvikling præges af, hvorledes han lader sig påvirke heraf.

Samfundet

For firsindstyve år siden under den første verdenskrig var det danske samfund præget af en stor ulighed i fordelingen af goderne. Det var et *klassedelt* samfund med en stor afstand imellem velhavende og ubemidlede.

Kernen i samfundet var *familierne*. Og i familierne tjente manden til livets opretholdelse, medens hustruen passede hjemmet og børnene og havde hovedansvaret for deres opdragelse.

Guds ti bud var det *etiske* grundlag for tilværelsen. Der herskede respekt for kongen og autoriteterne, og der fandtes en vis Gudsfrygt.

Skolerne var præget heraf med morgenandagt og med en opdragelse af ungdommen, der sigtede på at bevare det etiske grundlag fra de ti bud.

Siden enevældens ophør i 1849 har Danmark været en *retsstat* i den betydning, at alle borgere har lige ret for loven og for domstolene. Men først i 1901 blev *parlamentarismen* grundlaget for regeringsdannelsen, der herefter hvilede på et flertal i rigsdagen. Kvinder fik valget under første verdenskrig, og hermed var den demokratiske styreform på et retsgrundlag fuldt gennemført.

I 1899 aftalte *arbejdsmarkedets to parter* deres »grundlov«, der siden da har været gældende til unævneligt gavn for hele samfundet.

I hele vort århundrede har Danmark således været en *retsstat* på et demokratisk grundlag. Ingen kan vilkårligt arresteres og tilbageholdes af myndighederne. Enhver, der arresteres, skal inden fireogtyve timer stilles for en domstol, der afgør, om arrestationen kan opretholdes på lovens grund.

Dette umådeligt store gode er blevet bevaret indtil nu – men om det kan blive bevaret, er et stort spørgsmål, som jeg skal vende tilbage til.

Danmark var en *retsstat* under første verdenskrig – men der rådede stor uretfærdighed i samfundet, bl.a. derved, at skønt *Grundtvig* havde lært os allerede i det 19. århundrede, at »da har i rigdom vi drevet det vidt, når få har for meget og færre for lidt«, så var der endnu alt for mange, der havde alt for lidt. Der var en udbredt fattigdom i samfundet, og industrialiseringen havde stuvet en mængde mennesker sammen i uhyggelige kvarterer i de større byer.

En *retsstat* med stor uretfærdighed – kunne den forandres?

Det har vi i dag svaret på – og svaret er: »Ja, den kunne forandres – den kunne forandres *uden blodsudgydelse* – den kunne forandres og dog forblive en *retsstat* på demokratisk grundlag!«

Æren herfor tilkommer den første generation af socialdemokrater med *Thorvald Stauning* i spidsen. De var vokset op i fattigdom og havde ikke fået anden uddannelse end folkeskolens. De kendte til nød og afsavn og uretfærdighed, men de blev aldrig hadefulde og forkastede aldrig gældende lov.

Helt anderledes f.eks. i *Rusland*. Her sejrede hadet med frygtelige følger for hele befolkningen. Kommunisterne hånedes enhver tanke på en *retsstat*. Det var »folkedemokratiet«, de hyldede, d.v.s. partiets uindskrænkede magt over ethvert individ.

I 1920 skete to helt afgørende ting i det danske rige. Vi fik *Sønderjylland* tilbage ned til Flensborg fjord. Også dette skete på et retsligt grundlag, nemlig som følge af en folkeafstemning i de områder, Prøjsen havde erobret i 1864.

Og *det socialdemokratiske parti afviste kommunismen*, der netop havde sejret i Rusland. Man forlod ikke retsprincippet til fordel for diktaturet.

Herefter reformeredes det danske samfund mere og mere i retning af velfærdsstaten, som vi kender den i dag. Men det skete skridt for skridt, idet man hele tiden holdt sig til lovens vej ad den parlamentariske demokratiske *retsstats* linie.

Vi er næppe klare over, hvilken nåde det har været imod hele folket, også de velhavende, der måtte dele mere og mere med de ubemidlede. I spidsen for denne udvikling gik socialdemokratiet, efterhånden i samarbejde med borgerlige partier, der indså, at samfundets omformning på denne måde var vejen frem.

Det var folkets »brede masser«, der støttede denne udvikling – medens mange

såkaldte intellektuelle pegede på Sovjet-Rusland som mønstret. Mennesker, der kun er uddannet ved skrivebordet, egner sig sjældent til at styre et folks udvikling.

I trediverne gennemlevede samfundet en stor krise med udbredt arbejdsløshed og megen anden nød. Men *retsstaten* blev bevaret. Hverken den kommunistiske eller den nazistiske »model« vandt tilhængere af betydning her i landet. Det lykkedes endog den socialdemokratiske socialminister, *K. K. Steincke*, at gennemføre den berømte socialreform i 1931, der blev det samlende udgangspunkt for samfundets langsomme omdannelse til velfærdsstaten. Denne højtbegavede mand kaldte sig i øvrigt ikke for politiker, men for *etisk lovgiver*.

Så kom *besættelsen* i 1940, der indledte fem svære år, hvor det skulle vise sig, om retsprincipperne, som vi kender dem, kunne bevares. Besættelsesmagts idegrundlag var et helt andet. I deres øjne var en *retsstat* på demokratisk grundlag topunktet af svaghed og derfor en latterlighed. Professor *Hal Koch* holdt nogle forelæsninger på *Københavns universitet*, i hvilken han under henvisning til *Grundtvig* indskærpede det retsligt-etiske grundlag som ukrænkeligt for et folk – også når det befinder sig i den yderste nød. Det førte efter besættelsen til nogle sammenstød med modstandsbevægelsens folk, som uden dom havde henrettet nogle stikkere under besættelsen. Og da lovgivningsmagten gennemførte en straffelov (dødsstraf) med tilbagevirkende kraft, noget hidtil uhørt i en *retsstat*, var (i hvert fald i de fleste juristers øjne) *retsstatsprincippet* trådt under fod.

Lykkeligvis blev det en episode, der til nød kunne begrundes med de ekstraordinære forhold under besættelsen.

Retsstaten på demokratisk parlamentarisk grund blev bevaret – og atter bærer de socialdemokratiske ledere æren herfor, thi umiddelbart efter besættelsen var *Sovjet-Rusland* blevet en verdensmagt (og besatte endnu *Bornholm*), og *de danske kommunister* havde vundet sympati på grund af deres modstand imod besættelsesmagten de sidste år under besættelsen og tilbød Socialdemokratiet samarbejde! Trods dette store pres indlod socialdemokraterne sig ikke i samarbejde med kommunisterne – en stor, stor nåde imod hele folket. Vi har set, hvordan det gik i alle de lande, hvor et sådant samarbejde blev etableret.

Under besættelsen var det blevet klart

for samtlige politiske partier, at udjævningen af forskellene imellem velhavende og mindrebemidlede måtte fremskyndes – ikke blot på det økonomiske område, men også på det *uddannelsesmæssige*, så alle borgere fik samme muligheder fra barndommen af.

Således blev velfærdsstaten til, og således har vi i dag et retssamfund på demokratisk grundlag, hvor alle er lige for loven og for domstolene – hvor enhver har lov til at tænke og sige, hvad han vil – hvor der hersker personlig frihed – ingen behøver at frygte for magthaverne – et retssamfund med en forholdsmæssig ligeleg fordeling af det fælles nationalprodukt.

Det er et umådeligt gode – men hvad er i dag det *etiske grundlag* for det politiske arbejde – er der noget *absolut*, som politikerne respekterer – er der noget *over* det politiske, som politikerne bevidst eller ubevidst respekterer?

Under besættelsen oplevede vi det stærkt, da nazisterne ville deportere *de danske jøder* til deres tilintetgørelseslejre i Tyskland. Da var der ingen tvivl i befolkningen: der er noget absolut – der er noget, vi ikke kan give slip på, end ikke om det koster os alt. Da stod befolkningen sammen om at bevare ethvert menneskes ukrænkelighed uanset tro, race, kultur, o.s.v.

Men når dette absolutte *ikke formuleres klart*, d.v.s. når man ikke siger: »Gud er over os alle, Ham står vi til regnskab for!« da svækkes det absolutte i gode tider og viger pladsen for det relative.

Det er sket i en sørgelig grad siden besættelsens ophør i 1945. Derfor har vi nu et velfærdssamfund på retsstans grund uden noget etisk absolut over samfundet.

Det har præget lovgivningen i uhyggelig grad.

Livet fra undfangelsen i moders liv betragtes ikke som noget absolut helligt, der skal bevares under alle omstændigheder. Det er ikke længer noget at kæmpe for.

Forholdet imellem de to køn er heller ikke underlagt noget, der absolut gælder og er absolut sandt og ukrænkeligt. De ti bud gælder ikke mere i dette forhold. Der er ikke noget, der absolut er utugt – ikke noget, der absolut er hor – ikke noget, der absolut er ægteskabsbrud – over de politiske beslutninger på dette felt gælder ingen højere lov!

Vi er derfor kommet i den mærkelige situation, at vi har et højt udbygget velfærdssamfund med en moderne infrastruktur, med et uddannelsessystem, der giver ungdommen alle tænkelige muligheder for skoling og uddannelse, med et vidt forgretnet sundheds- og sygehusvæsen, med et kulturliv, der nyder stor støtte fra statsmagten – vi har en retsstat på et demokratisk grundlag, men *uden noget absolut*

etisk grundlag. Man siger ganske vist, at det er »det humane«, der ligger til grund for lovgivningen i et demokratisk samfund, men hvad »det humane« er, kan ingen sige, thi det forandres hele tiden. Det kan tages til indtægt for mange højt forskellige synspunkter.

Når vi nu vender tilbage til spørgsmålet: »Kan retsstaten på et demokratisk grundlag blive bevaret?« da er svaret formentlig, at retsstaten har bragt sig selv i fare ved at opgive det absolutte. Når alt er relativt, da er retsstaten også selv relativ – og da kan den nemt gå til grunde som alt andet relativt.

Friheden i et retssamfund som vort er ingen selvfølge. Den er snarere en undtagelse. De fleste mennesker ud over jorden kender intet til den.

Men friheden må *defineres*, thi frihed uden noget absolut over sig bliver tøjlesløshed og ender i lovløshed.

Det danske samfunds store krise, som vi i dag oplever den, har sin årsag i, at vi har bevaret friheden, fordi retsstaten er blevet bevaret, men da samfundet har forladt sit etiske grundlag og ikke har noget absolut over sig, er der ingen grænser for friheden – den er derfor på vej ud imod lovløshed, d.v.s. samfundets opløsning indefra.

I de *muhamedanske* lande vil fundamentalisterne løse dette problem ved hjælp af et præstestyre, d.v.s. et diktatur. Det er principielt samme løsning som kommunisternes og nazisternes – blot er idegrundlaget et andet. Man vil gennemtvinge etiken (som de nu opfatter den) med magt.

Denne løsning består altså i at opgive retsstaten på demokratisk basis til fordel for etiken – moralen – religionen – ideen – eller hvad man nu kalder det.

For firs år siden var Danmark et retssamfund på demokratisk basis, men med store uligheder og uretfærdigheder. Familien var den bærende enhed i samfundet, og man havde (om end ubevidst) et etisk absolut over sig, nemlig Guds ti bud.

I dag er Danmark også et retssamfund på demokratisk grundlag, men nu uden store uligheder og uretfærdigheder. Familien er imidlertid ikke mere den bærende enhed (i hvert fald ikke tilnærmelsesvis i samme grad som under første verdenskrig), og samfundet anerkender ikke noget etisk absolut over sig.

Der er meget at være taknemmelig for. Hvis man med levestandard forstår de materielle vilkår, da har danskerne i dag måske verdens højeste levestandard, og Danmark er således verdens »bedste« samfund – en retsstat, hvor alle har rigeligt til livets opretholdelse. Ingen kan ringagte det. Der er grund til taknemmelighed.

Og dog er denne retsstat med verdens

måske højeste levestandard i en alvorlig krise. Med familiens opløsning som den bærende enhed i samfundet og med opgivelse af det etisk-absolut-forpligtende har samfundet hverken et fast udgangspunkt eller et fast mål.

Den stigende lovløshed i åndelig, moralsk og retslig henseende vidner om, at retsstaten kan komme i fare for at opløse sig selv indefra.

Fortsætter denne udvikling, kan råbet på en »stærk mand« også opstå i vort land. Mange vil da være parate til at opgive retsstaten til fordel for orden under et diktatur.

I årene efter anden verdenskrig har kristne forsøgt at standse denne udvikling ved politisk arbejde (Kristeligt Folkeparti). Det har vist sig at være virkningsløst og har måske endda tillige skadet evangeliet.

Jeg havde den lykke i 1933 at blive indbudt til en lille bønnekreds af en af mine bedste venner. Vi var kun fire skolekammerater uden indflydelse af nogen art. Den gang tiltalte vi vore lærere i tredje person, og de sagde De til os! Vi fire venner samlede en gang om ugen kl. 7 om morgenen for i vor naivitet at bede Gud om at bevare Danmark fra antisemitismen, som da blev proclameret i Tyskland. Siden denne barnlige og ungdommelige skjulte lille tjeneste har det været min lykkelige lod at leve så skjult som muligt, så ukendt som muligt, og fra det skjulte sammen med ligesindede at bede i al enfold til Gud den Almægtige, således som apostelen Paulus opfordrer og formaner os til.

Der findes i retsstaten Danmark endnu adskillige, der frygter Gud og holder hans bud. Der findes endnu mange lønkamre og små bønnekredse. Vi har ingen direkte indflydelse og ønsker ikke at have det. Vi respekterer vore politikere og beder for dem, men vi ønsker ikke politisk indflydelse. Thi samfundets nød ligger i åndens verden – i det, som Skriften kalder *lovløshedens hemmelighed*. Og i åndens verden gælder politisk indflydelse ikke meget – men der findes nogle åndelige våben, der – hvis Gud ikke har vendt vort samfund ryggen – kan udrette det overordentlige.

Kan dette dejlige land, hvor jeg har fået lov til at leve så længe og været vidne til en gennemgribende omdannelse af samfundet, så at »få nu har for meget og færre for lidt« – kan dette dejlige land, der er forblevet en retsstat på demokratisk basis og i materiel henseende er blevet en mønsterstat – kan dette dejlige land, der er blevet skånet for rædslerne og blodsudgydelsen i alle disse år, da andre folk har gennemgået det forfærdelige – kan dette dejlige land bevare alt dette, eller vil det kaste det over bord, fordi lovløsheden tager overhånd og retsstaten opløser sig

selv indefra? Dette spørgsmål bevæger mig, når jeg tænker på den unge generation.

Spørgsmålets besvarelse hænger sammen med

Kirken

Den danske folkekirke er historisk og retsligt en del af det danske rige. Den er »sikret« i vor grundlov.

Den har haft en umådelig indflydelse. I århundreder var det folkekirkenes præster, der opdrog folket i den rette tro, den rette lære, den rette moral og således holdt folket til orden.

Søren Kierkegaard sagde om biskop Mynster, at han »bar en hel generation«.

Jeg er selv vokset op uden at vide, at der fandtes andre kirker i vort land end folkekirken. Og jeg savnede intet. Folkekirken havde i min ungdom mænd af betydeligt åndeligt format – stiftsprovst Henry Ussing, domprovst Skovgaard Petersen, pastor Olfert Richard, pastor Aage Westergaard, biskop Axel Malmstrøm, pastor H.P. Møllerup (grundlæggeren af Kirkens Korshær) og flere.

Og under besættelsen havde den i biskop Fuglsang Damgaard en leder, der indskrev sit navn i Danmarks-historien. Denne ejendommelige mand var indtil 1920 tysk statsborger og blev, skønt dansksindet sønderjyde, kommanderet ud i verdenskrigen, hvor han både oplevede rædslerne på nærmeste hold (en af hans bedste venner faldt ved siden af ham under et stormangreb) og selv udstod et ukueligt mod (han hentede en falden kammerat tilbage fra fronten, skønt han selv var under voldsom beskydning). Han tilbragte den sidste periode af krigen i fransk fangenskab, hvor han benyttede tiden til at lære hebraisk. Efter genforeningen studerede han teologi ved Københavns universitet og blev kandidat med udmærkelse – året efter blev han docent ved universitetet – derefter stiftsprovst ved Københavns Domkirke og kort tid efter Sjællands biskop. Han var en prøvet mand, en stor begavelse og en ydmyg mand – da nazisterne begyndte jødefølgelserne, udfærdigede han det hyrdebrev, der blev oplæst i samtlige landets kirker med en værdig og fast afvisning af det forfærdelige, der nu skulle ske – hvorefter han måtte gå under jorden.

Kaj Munk i Vedersø kirke var i folkets øren kirkens egentlige talsmand i de svære år. Jeg glemmer aldrig den 4. januar, da han blev myrdet.

Når man har en folkekirke, der kaldes *evangelisk-luthersk*, er dens opgave og dens ansvar at forkynde evangeliet for folket og give vejledning i de spørgsmål af moralsk og etisk karakter, der til enhver tid er aktuelle. Kirken skal være et salt i

folket.

Folkekirken har imidlertid i min tid gennemgået en udvikling, parallel med samfundets. Ligesom samfundet har opgivet sit etisk-absolut-forpligtende, har folkekirken opgivet sit absolut forpligtende. Derfor er den i dag ude af stand til at definere, hvad evangelisk-luthersk kristendom er. Ligesom samfundet ikke kan definere, hvad »det humane« er, kan kirken ikke definere, hvad evangeliet er.

Derfor er den ude af stand til at vejlede folket i aktuelle spørgsmål af moralsk karakter. Den forsøger end ikke derpå.

Tendenserne til denne udvikling var allerede til stede i min ungdom, men der var mænd af åndelig format, der holdt igen imod lovløshedens hemmelighed i kirken.

Nu har tendenserne tilsyneladende sejret.

Det hænger formentlig sammen med, at kirken kort efter besættelsens ophør brød en guddommelig skabelsesorden, da den gav kvinder adgang til præsteembedet. Det skred, kirken dermed satte igang, var inspireret af tidsånden i absolut modstrid med den evige Ånd. Saltet har mistet sit salt. Kirken er ved at forvandle sig til ceremonimester ved højtidelige anliggender – til ubodelig skade for folket i dets åndelige nød. Nu giver kirken folket, hvad folket gerne vil have, i stedet for, hvad folket behøver.

Der er lykkeligvis undtagelser herfra. Rundt omkring i sognene er der præster, der sukker og sørger over den større og større lovløshed i kirken selv. De hører som oftest til de stille i landet. De samler deres venner omkring Ordet og bønner og holder ved dermed.

Den tid kan snart komme, da de enten må forlade kirken eller bliver udelukket af den. Da vil det vise sig, at kirken i sand betydning ikke er en organisation, men samfundet af Guds børn, hans hellige. Folkekirken bliver måske helt sækulariseret – men det har ingen indflydelse på den levende Guds kirke og menighed.

Med lovløsheden i landets officielle kirke, der nu går så vidt, at kirken tillader og velsigner det utilladelige, er det danske folk ladet i stikken i åndelig, etisk og moralsk henseende både af kirken og af samfundets andre institutioner. Alt er *relativt* og dermed ligegyldigt.

Jeg modtog meget godt i folkekirken og kan aldrig glemme det. Jeg tænker tilbage på hellige, værdige Gudstjenester søndag efter søndag – med en fyldig fællessang fra den herlige danske salmebog – med myndige præster, der ikke søgte popularitet, men var ansvarsbevidste – med højhed og hæder – med Guds frygt og selvkontrol – med fællesskab uden indtrængning på hinanden – med glæder, der

ikke var opstemte, men ægte – og jeg sørger over, at dette mangfoldige steder i vort land ikke mere er til at opdrive.

Dette var nemlig også et led i den opdragelse (bemærk *opdragelse* – ikke *neddragelse!*), som blev os til del dengang og dermed var en del af *kulturlivet* i dybeste mening (idet kultur og kultivere leder tanken hen på at *dyrke det værdifulde*).

Frikirkerne har aldrig præget det danske samfund i væsentlig grad. Det er ikke ensbetydende med, at de ikke har været til velsignelse. I deres første tid bragte de vækkelse til adskillige egne af landet, men så har de gennemløbet en udvikling, svarende til samfundets og folkekirkenes, idet de også i stigende grad lader tidsånden få det afgørende ord på bekostning af den evige Ånd.

Når jeg ser tilbage på de mange år, opstår det spørgsmål: »Er det gået tilbage for kirken eller...?« Svaret afhænger af, hvad vi forstår ved kirken.

Hvis vi tænker på kirken (kirkerne) som folkekirken og frikirkerne, kan man konstatere en sørgelig tilbagegang i åndelig henseende.

Hvis vi derimod opfatter kirken som samfundet af Guds børn, Hans hellige og udvalgte, da er det sværere at besvare spørgsmålet. Det har været min lykkelige lod i mange år at lære mange af de stille i landet at kende. Adskillige af dem er bundet til deres stue. Men når man kommer der, opleves stuen som en lille helligdom. Andre af dem er åndeligt hjemløse; de er fremmede for udviklingen i deres forsamling og får ingen åndelig føde der.

Der er mangfoldige af dem. Og der synes at blive flere og flere, alt eftersom tidsånden fortrænger den evige Ånd fra kirkerne, og larmen overdøver stilheden.

Så langt jeg kan skønne, er det hos dem og ud fra dem den egentlige tjeneste for vort land især udøves. Det er skjult for samfundet og for kirkerne – men den virkningsfulde åndelige tjeneste har altid sine rødder i det skjulte.

Ånden blæser, hvorhen den vil – og disse hører dens susen. Her er den kirke, der (desværre i modsætning til folkekirken og frikirkerne) over præstetjeneste og oftertjeneste for hele folket – den kirke, der er fremmed på jorden, fremmed og uønsket af folket og som derfor er Danmarks lys og salt.

Den vil aldrig blive organiseret, thi Guds Ånd, som den ledes af, lader sig ikke organisere.

Den er en hemmelighed – men det skal den virkelige kirke også være.

Der tales i dag en del om de tomme kirkebygninger. Nogle foreslår, at de kan anvendes til noget andet. Dagen er måske ikke så fjern, da mangfoldige kirkebygninger jævnes med jorden af et folk, der er

blevet rasende i sin forvildelse.

Det betyder imidlertid intet for selve kirken, thi den er en bygning af levende stene.

Den samles mere og mere i *hjemmene* – ganske som i den første tid.

Hvem ved, om kirken i denne betydning ikke er inde i en glædelig udvikling til mere lighed med sin Herre! Hvis det er tilfældet, blandes vore sukke med frydesang!

Dette skal intet menneske lægge sin hånd på og overtage ledelsen af. Det er Guds værk, som kun Han formår at lede ad rette veje. Denne kirke er til enhver tid i største svaghed – men just i dens svaghed og intethed kan Guds kraft udfolde sig rigest. Hvem kan forklare det? Under verdens hovedrysten og skuldertræk, under mangfoldiges foragt for dens ubetydelighed udøver denne kirke det mest betydningsfulde i vor tid og den tid, der endnu er tilbage.

Den (og ingen anden) kirke er jeg »medlem« af uden at have meldt mig ind i.

Derfor har jeg som enhver anden i denne kirke flere herlige venner, end jeg kan opregne – en ubeskrivelig rigdom, som kun forstærkes af, at jeg som ethvert »medlem« i denne kirke også har flere fjender, end jeg ved af.

Jeg modtog så meget velsignet i min ungdom i folkekirken, at jeg aldrig kan tale om den med koldt hjerte, men jeg takker Herren af hele mit hjerte, at jeg ikke blev bundet af eller til folkekirken, men til kirken i dens egentlige betydning.

Kulturen

Siden reformationen har den evangelisk-lutherske folkekirke været det bærende i kulturlivet, indtil *Georg Brandes* brød denne tradition for godt hundrede år siden.

Der er på det danske sprog skabt en kulturrigdom, som næppe overgås af noget andet lands. *Den danske salmebog* er en udtømmelig skat af åndelig rigdom i poesiens ædlest udtryksformer. Hvad *Kingo*, *Brorson*, *Grundtvig*, *Ingemann* og andre har skænket os, har tiderne hverken slidt på eller forringet.

På *umiddelbarhedens* område er *H. C. Andersen* verdenslitteraturens ypperste, og på *refleksionens* område indtager *Søren Kierkegaard* førstepladsen.

Her er rigeligt for et ungt menneske, der ikke har ladet sig erobre af fjernsyn og ueblade, at tage fat på.

Det *relative* i kulturlivet blev i mange århundreder holdt i skak af den almindelige fornemmelse, som hele folket havde, at »der er en Gud foroven«.

Det gjaldt også i *romantikken*, da de store kunstnere, digtere, filosoffer og komponister, søgte et helhedssyn, der for-

bandt naturen med det evige.

Alt dette lå til grund for *danskundervisningen*, da jeg gik i skole. Derfor fik vi en fornemmelse af det »ædle«, det »ophøjede« og tillige af det »nationale« i god betydning. Vi lærte at skatte det danske sprog. Jeg tør ikke sige, at vi lærte at beherske det, men vi stræbte derefter. Det skulle vore lærere nok sørge for!

Dette lå også til grund for *det kongelige theaters* virke – derfor står der på scenetæppet: *Ej blot til lyst!*

Folkekirken og kulturlivet lå i vekselvirkning med hinanden. Ingen kan læse *Johanne Louise Heibergs* erindringer (»Et Liv genoplevet i Erindringen«) uden at få et stærkt indtryk af, hvor frugtbar denne vekselvirkning var for kulturlivet. Biskop *Martensen* stod fru Heiberg og hendes mand, *Johan Ludvig Heiberg*, meget nær.

Det tarvelige havde endnu ingen muligheder i kulturlivet. Men det skulle blive anderledes, og *Georg Brandes* satte det i gang uden at tilstræbe det. Han ønskede ikke pornografi og skamløshed, men problemer sat under debat – hans ønske var den frie tankes frie udfoldelse, uhæmmet af ethvert dogme. Han forkyndte, at enhver tanke på noget *absolut* i etisk og kunstnerisk henseende skulle opgives.

Det var ikke trængt igennem i skoleundervisningen i min ungdom. Det var, som om skolerne værnede os imod det tarvelige og skamløse, dels ved ikke at tillade det i undervisningen, dels ved at stille konkrete krav til os – krav, der udviklede vor respekt for »kvalitet« i ufarisæisk betydning.

Det *ædle* var, hvad vi ventede af kunsten. *Carl Nielsen* gav os det på den folkelige sangs vedkommende og viste os, at der også i nyere tid kan skabes ædel kunst. *Laub* gav os det på salmesangens område, som han fornyede i retning af mere »ædelhed«. *Kaj Munk* var i min gymnasiast- og studentertid den toneangivende dramatiker og var i sin kamp for det absolutte og uigenkaldelige så lidenskabelig, at han indtil besættelsen var rede til at prisgive demokratiet, fordi det var på vej bort fra det etisk forpligtende. *Storm P.* bevarede humoren, den typisk danske, indenfor renheden og sundheden og værnede den imod den humørløse humor, som *Poul Henningsen* og andre førte til torvs i deres interesse for »det sociale«.

Under besættelsen viste det sig klart, at folket øste af de ædle kilder i den nationale kultur. Aldrig siden har det danske folk sunget sine sange og vist sig så »kultiveret«, som da skarerne med *Aksel Schiøtz* som forsanger sang vore herlige sange fra guldaldertiden sammen. Da nøden var størst, var der ingen foragt for det ædle og overleverede i vor kultur. Da oplevedes de gamle sange, de gamle digte som noget

umisteligt. *Grundtvig*, *Oehlenschläger*, *Ingemann*, *H.C. Andersen* fik en renaissance.

Men efter krigens ophør gennemløb kulturlivet samme nedadgående linie som samfundet og kirken. For »kultureliten« (!) er Gud død! Derfor er alt relativt og dermed ligegyldigt.

Kulturelitens centrale budskab er nu lovløsheden. Den sætter en ære i sin skam; den er en belastning for folket.

Vel kan enkelte endnu skrive sorgmodigt-muntre digte, og vel er der mange begavede skribenter – der skrives især mange interessante levnedbeskrivelser – men ingen har noget væsentligt at sige – folket er udmarvet og dødt.

Og ungdommen mister sansen for det ædle og har snart ingen anelse om, hvad det vil sige: at være velopdragen og kultiveret.

Menneskelivet umenneskeliggøres – når jeg tænker på den opvoksende slægt, sørger jeg.

Er der ingen steder, hvor man kan være vis på, at her møder man kulturen i dens ædle og opløftende skikkelse?

Jo, der findes endnu mange *gode hjem*. De er værnede om alt det, som *Paulus* kalder det rene, det sømmelige, det rosværdige i kulturlivet, med andre ord det *ædle*.

Den afgørende kategori

Mit lange liv har understreget, at *Kierkegaard* havde ret, da han anbragte »hin enkelte« som den afgørende kategori i demokratiet, hvor flertallet jo afgør, hvad der er ret!

Hver enkelt i ansvar over for Herren vor Gud! Hver enkelt med sine personlige afgørelser og valg.

Det fører til det rigest tænkelige fællesskab – nemlig med de mange, der ikke lader deres tilhørsforhold til kirke eller menighed gå forud for deres personlige forhold til Herren. Altså hver enkelt – ikke isoleret – ikke eksklusivt – men i Åndens rige og sande fællesskab med hinanden.

Det har været mit lange livs største lykke at lære mangfoldige af Guds børn at kende – og jeg mindes ikke een, som jeg ikke på den ene eller anden måde har lært noget af og modtaget noget fra. Alle har været med til at berige mig.

Det vil ikke sige, at alt har været idyl, men at Gud i sin visdom og nåde har vendt alt til velsignelse for mig (og forhåbentlig også for dem).

Jeg kan derfor ikke tænke tilbage på en eneste uden med taknemmelighed. Gud har brugt dem alle til at fremme min egen vækst i livet med Ham.

Der er mange, der ikke følte, de kunne følge mig længere ad den vej, jeg skulle

gå. Ja, det er måske de fleste, der føler sådan. De hører imidlertid Herren til – og på en vis måde hører de også mig til, ligesom jeg hører dem til – derfor er jeg forvisset om, at Herren vil få det sidste og afgørende ord såvel med mig som med dem – og Hans ord er altid enheden af dom og nåde og fører til noget endnu herligere, end vi kunne og kan forestille os. De har alle hjulpet mig ind i den kategori, jeg af natur ikke tilhører, nemlig »hin enkelte«.

Apostelen Paulus sagde, at han med glæde ville bringe ofre, ja selv blive ofret for korinternes sjæles skyld. Jeg er ængstelig for, at jeg endnu ikke ejer en sådan kærlighed – og dog føler jeg mig heller ikke så langt borte fra den – slet ikke, når lyset fra den evige verden stråler ind over mit hjerte.

Den tid, jeg har tilbage hernede, vil jeg helst tilbringe i kærlighedens gerninger. Når jeg måler alle de ord, jeg i en menneskealder har talt og skrevet, med kærlighedens målestok, kan jeg nok bæve. Og når jeg sammenligner mit liv med mange af dem, der anses for »små«, fordi de ikke har indtaget nogen fremtrædende stilling i samfundet og ej heller i menighederne, da forsvinder enhver tanke på storhed fra mig. Jo ældre jeg bliver, des mere ufattelig bliver Guds nåde imod mig.

Det er min inderlige bøn, at Herren vil bevare mig fra at gå i stå. Jeg vil meget gerne opleve en fornyelse.

Det leder min tanke hen på

Fremtiden

Så vidt jeg kan se, bevæger *samfundet*, *kirkerne* og *kulturen* sig med stærke skridt i den antikristelige retning frem imod slutopgøret. Hvis det er sandt, går menneskeheden en forfærdelig tid imøde – og mine tanker går til børnene og den unge slægt.

Forførelserne tager, så vidt jeg formår at bedømme, overhånd, og store dele (størstedelen?) af kristenheden synes at ligge under for dem.

Men Kristus byder os at *opløfte vore hoveder*, fordi vor forløsning er nær.

Vi skal våge og bede, men vi skal ikke være bange. Vi skal være realister, men ikke pessimister. Vi skal hjælpe hinanden, men ikke pylre. Vi skal være tro, så enhver gør sin daglige gerning med flid og helhjertethed som for Herren.

Vi skal stole på Herren – bie på Ham – lytte til Ham i hans ord – følge Ham – tjene Ham med glæde – og altid sige Ham tak.

Hvem ved, om jeg, en ret gammel mand, får lov til at være her i det øjeblik, vor Herre Jesus åbenbarer sig og henter menigheden op til sig?

Hvis ikke jeg er her, mon da ikke næste generation oplever det?

Således er fremtiden i egentligste mening lys, herlig og hellig – *hellig*, fordi vi skal alle fremstilles for Kristi domstol, som vi er, for at enhver kan få igen, alt eftersom han har handlet her i livet, ondt eller godt.

Dette sidste er en dyb alvor – men heller ikke denne hellige alvor må lamme os, så mismodet tager overhånd. Guds nåde i vor Herre Jesus Kristus er så mægtig, at den skænker os syndernes fuldstændige forladelse, fuldkommen genoprettelse og gengivelse af de år, som vi forspildte. Hans fuldkomne kærlighed til enhver af os formår at drive frygten for dommen bort.

Alt, hvad vi har udrettet, har Han gjort for os. Det bliver mere og mere klart.

Derfor mattes og trættes vi ikke. Måske får vi nye svingfjer som ørnen!

Måske ligger der uanede glæder og »opgaver« (d.v.s. gaver) foran os i den korte tid, vi har tilbage.

I hvert fald er der endnu »meget af landet« at erobre. Det gælder om ikke at dvæle ved det, der er indtaget. Det gælder hele tiden »videre frem« – »yderligere fremgang« – »ikke se sig tilbage, men jage imod målet«.

I den sidste tid har Gud åbnet nye døre for mig og ladet mig få lov til at komme, hvor jeg aldrig har været, og møde mennesker, jeg aldrig har kendt. Det har været en mærkbar forfriskelse af mit arbejde. Og

det har sat tanker og overvejelser i gang i mig – tillige med inderlig bøn om, at Herren vil vise mig vejen videre frem.

Jeg har en fornemmelse af, at *vore årlige stævner* ikke skal opgives, men fornyes – hvordan? er mit spørgsmål.

Det samme gælder *bønnevagten* for Danmark.

Herren samler flere og flere af sine hellige om *offer*, d.v.s. om *korsets* ord, *korsets* Ånd og *korsets* vej.

Jeg er forvisset om, at Herren ikke er i vanskeligheder, men fuldfører sin afsluttende gerning i denne endens tid. Det er en gerning af en anden karakter end den, vi mennesker kan tænke os til eller planlægge – det er *Hans* gerning på *Hans* måde ad *Hans* veje i overensstemmelse med *Hans* tanker.

At få lov til at være med i den som Hans tjener er mit højeste ønske – et ønske, jeg deler med mange andre.

Og jeg har en til vished grænsende overbevisning om, at Han ikke nægter os dette, men giver os lov dertil.

Derfor har vi en fremtid og et håb, som ikke vil beskæmme os, men som indeholder mere til os, end vi nu kan forestille os.

Hvordan kan vi være andet end ved godt mod!

Af hjertet tak, kære venner, for alt, hvad I har været for mig og er for mig – jeg tænker på jer alle (endog de ukendte!), thi jeg er mig bevidst at være et lem på Kristi legeme og derfor »afhængig« af jer alle, skønt jeg føler mig helt fri og måske nok befinder mig i kategorien »hin enkelte«, der tog ansvaret på sig for sig selv – jeg står i gæld til jer alle – og jeg bliver aldrig gældfri!

Mit liv kan bedst betegnes som *nåde over nåde* – og sådan vil det også blive betegnet for Kristi domstol. Det er mit inderlige håb, at hans nåde imod mig ikke har været forgæves.

Min allervarmeste tak er for de mangfoldige, der beder for mig og min elskede *Birgitta*.